

11. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні / Василь Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. – Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група ; упорядн. Є. Ю. Захаров. – Харків : Фоліо, 2001. – С. 5-42.

Гавронская Т. В. Диссидентские движения как попытка реализации свободы слова и действия личности.

В статье анализируется значение диссидентских движений, их роль в достижении свободы и обеспечении прав человека и гражданина; определяются хронологические рамки существования диссидентства.

Ключевые слова: человек, культура, право, свобода, диссиденты.

Gavronska T. V. Dissident movement as an attempt to freedom of speech and actions of the personality.

The paper analyzes the importance of dissident movements, their role in the achievement of freedom and ensuring the rights of man and citizen, determined the chronological framework of existence dissidence.

Keywords: people, culture, law, freedom, dissidents.

УДК 321.64:355.01:378.4

Левит Д. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА “МІЛІТАРИЗАЦІЯ” КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК ОЗНАКА ЇХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ У ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується діяльність радянських університетів у системі тоталітарного суспільства. Підкреслюється визначальна роль денационалізації культури, освіти і виховання в процесі становлення соціалістичного ладу. Дається системний аналіз стану університетської спільноти та її внутрішньої культури.

Ключові слова: людина, культура, національна свідомість, демілітаризація, університет, освіта, виховання.

Однією з визначальних ознак життєдіяльності радянських університетів була денационалізація культури, освіти та виховання, яка характеризувалася тим, що все національне з університетів вилучалось, національній культурі в університетах місця не було, що супроводжувалося активною боротьбою проти буржуазного націоналізму тощо. Ці процеси були невід’ємним і гармонійним елементом в системі тоталітарної партійно-класової ідеологізації культурного поля всієї країни та університетського культурного простору, зокрема. “Денационалізація національно-культурного життя органічно притаманна будь-якому тоталітарному державному устрою. Політичним і соціально-економічним підґрунтям денационалізації за радянських часів виступала всеохоплююча централізація державного управління. Ідеологічною основою процесу служила теорія злиття націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. Каналами денационалізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта” [1, с. 336]. Університети також активно використовувалися

як інструменти денационалізаційної політики знищення культурно-національної різноманітності та світоглядної багатолікості. При цьому процес денационалізації в університетах відбувався доволі жорстко, адже часто саме університетські спільноти мали найбільший потенціал збереження здобутків національної інтелектуально-творчої культури.

Одним з найефективніших інструментів денационалізаторської політики радянської влади протягом всього періоду існування тоталітарної держави було позбавлення національних культур та освітніх закладів можливості розвиватися на основі національно-мовного ґрунту, який є феноменологічно-семантичним джерелом розвитку будь-якої культури. Без національної мови освіта, культура, громадянськість втрачають будь-яке енергетично-духовне джерело власного розвитку. Освіта ж в радянській системі використовувалася саме як інструмент русифікаторської політики. “Саме школа, як вища, так і середня, виступала дієвим інструментом русифікаторської політики комуністичної партії та радянської влади. Офіційна мовна політика виходила із загальних засад ідеологічної концепції тоталітарної системи й активно протидіяла використанню мови як чинника утвердження національного фактора в суспільно-політичному житті. Реалізація дискримінаційної мовної політики ідеологічних структур призводила до постійного звуження сфери застосування української мови та відкритих русифікаторських заходів. Характер і сутність цих процесів негативно впливали на розвиток культурно-освітньої сфери та рівень суспільної і національної свідомості. Внаслідок приниження ролі української мови процес національно-культурного будівництва в республіці позбувався національної спрямованості. Як наслідок, з’являвся нігілізм, зневага до здобутків національної культури, рідної історії, народних традицій. Відбувалася тенденція приниження функцій і розвитку української мови як “периферійної” та “хуторянської” перед російською мовою” [2, с. 89]. Вторинність народної і національної культури значною мірою позбавило університетський культурний простір духовно-енергетичного наповнення, яке міститься саме в національно-культурному корінні. Культурний простір країни та вищої освіти позбавлялися саме духовно-творчого начала, енергетичної бази власного розвитку, що відповідало стагнаційно-гомогенному стану офіційної ідеології. Такою була необхідність офіційної партійної влади: позбавити народ будь-якого ідейно-національного натхнення, з метою заповнення культурно-творчого вакууму ідеологічними міфологемами денационалізованого, секуляризованого та дегуманізованого характеру.

Вища освіта, як і інші сфери інтелектуальної, мистецької, громадянської творчості, примусово позбавлялася національного підґрунтя з метою вилучення зі структури суспільної свідомості зайвих, з точки зору партійної верхівки, ідентифікаційно-духовних орієнтирів соціокультурного саморозвитку окремих народів, що населяли територію колишнього Радянського Союзу. Такі орієнтири були небезпечні відродженням ідей національної гідності, які зрештою і призвели до кризи тоталітарної імперії. Освіта ж використовувалася як система обезцінення національно-культурних здобутків і прагнень. “У навчальних програмах не було поняття “український народ”, Україна не розглядалася як держава, не вивчалася історія, географія України тощо. Зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму – стерти національну свідомість

українського народу, замінивши її на загальнорадянську” [3, с. 237-238]. Денаціоналізація культурного простору університету знаменувала загальнодержавну програму заміни національної свідомості свідомістю ідеологічною, національного виховання – вихованням “будівника комунізму”, національних сімейних і релігійних цінностей – цінностями комуні та народних мас, що досі відчувається в нашій країні у вигляді неможливості створити чи відтворити об’єднавчу українську національну ідею.

Сьогодні дуже гостро відчуваються наслідки імперсько-русифікаторської політики радянського керівництва щодо національної української культури, які проявляються насамперед в розщепленості національно-ціннісного та культурно-ідентифікаційного поля сучасної України. До речі, саме університети мають стати осередками відродження і розвитку національної культури та ідейно-культурного єднання нашої нації. “Трагічно позначилися на процесі етнонаціональної ідентифікації українців Східної України великодержавницька політика “злиття націй”, яка з самого початку проводилася під гаслом “переможної ходи радянської влади”, масових репресій, депортацій і голодомору, а потім використання найрізноманітніших засобів позбавлення національної гідності, загалом нищення всього національно-специфічного. Саме така політика і стала головною причиною розгортання дисидентського руху в 60-80 рр. Це був період дедалі зростаючого соціально-економічного, політичного і особливо ідеологічного тиску тоталітарної системи на неросійські народи, яких фактично було позбавлено своїх невід’ємних прав, зокрема, розвитку мови, культури, історії, звичаїв, традицій і т. п. – визначальних чинників етнонаціональної ідентифікації” [4, с. 22]. Явища ж, спрямовані на розвиток національних культурних форм і розвиток української мови, багато з яких відбувалися саме в університетських середовищах, набували ознаки “буржуазного націоналізму, оголошувалися ворожими соціалістичній моралі та радянській свідомості, а значить підлягали негайному і жорсткому засудженню, викорененню і знищенню.

Формулювання “буржуазний націоналізм” стало ще одним винаходом радянської ідеологічної машини, завдяки якому можна було засуджувати та боротися з будь-якими проявами культури, що на думку партійної еліти не відповідали офіційній точці зору. Університети перетворювалися на справжні форпости боротьби з буржуазним націоналізмом як жахливим рудиментом досоціалістичної свідомості. “Працівники освіти, науки та культури здебільшого брали активну участь у ідеологічній роботі партії. При цьому Україна була на особливому рахунку радянських вождів, адже їх постійно турбував ворог комуністичної ідеології “буржуазний націоналізм”” [5, с. 19]. Таким чином, одним з визначальних вимірів культурного простору університету в епоху тоталітаризму була його денаціоналізація, яка виявлялася у всеохоплюючій русифікації навчання, позбавленні виховання його національно-культурної основи, вилученні національно-культурних образів з естетичної свідомості української молоді, моральній асиміляції українства на основі духовно вихолощеного морального кодексу будівника комунізму тощо.

Суттєвою ознакою розвитку культури колишнього Радянського Союзу була її підпорядкованість потребам військово-промислового комплексу, що особливо гостро стосувалося університетських спільнот, адже саме у вищих навчальних закладах готувалися спеціалісти для подальшої роботи у військово-технічній сфері держави. Це

був один з кардинально-визначальних напрямів контролю держави і партії за культурним простором університету, адже від нього залежала обороноздатність країни та її міжнародний престиж в умовах холодної війни. “В силу того, що конкурентоспроможність країни на міжнародній арені сприймалася, насамперед, як конкурентоспроможність у військовій сфері, в освітній сфері пріоритет віддавався, в першу чергу, підготовці спеціалістів в інженерно-технічних галузях (створення і виробництво військової техніки, розвиток аерокосмічного та ракетного комплексів), а також підготовці військових кадрів” [6, с. 12]. Така взаємопов’язаність радянської системи вищої освіти із завданнями, що поставали перед державою у військово-промисловій та військово-технічній сфері, зумовлювала і специфічне ціннісно-смісловне наповнення університетського простору культури, в якому значну роль почали відігравати військово-бойові образи, а також посилювався контроль спецслужб, адже йшлося про безпеку країни.

Університетська спільнота та її внутрішня культура, як і будь-яка інша організована спільність, перебували у стані постійної готовності до мобілізації – в прямому і переносному смислі слова. Культурний простір всієї країни був перенасичений войовничими образами, що постійно закликали населення до бойових звершень в кожній зі сфер соціальної життєдіяльності, до постійної боротьби з реальними і вигаданими ворогами, до постійного войовничого змагання за цінності нового соціалістичного суспільства. В університетах всі – від студента до ректора – перебували на бойових постах на війні за нові звершення в сфері освіти, науки, культури і техніки. “Радянський університет існує в режимі постійної мобілізації на спротив невизначеній кількості ворогів: “...Колектив університету за першим закликком партії та уряду змінить роботу в лабораторіях, кабінетах, кафедрах на бойову обстановку, а книгу – на гвинтівку” (цит. за “За комуністичні кадри, 11 листопада 1939 р. / Київський університет. Документи і матеріали. 1834–1984. – К., 1984. – С. 100). Риторика мобілізації сприяла породженню мілітаризованих описів науково-освітньої діяльності в цілому, згідно з якими діячі науки та освіти перетворювалися на “єдину армію, що бореться за завоювання нашої нової комуністичної культури”. Формування з учених та педагогів “єдиної армії” водночас вирішує і задачу масовізації науки, яка автоматично припиняє бути справою гордих одинаків. Тим самим фактично дискредитується основоположна для західної науки ідея персонального, авторського внеску. В радянській науці немає авторів, є функціонально-тактичні підрозділи, що отримують плани та виготовляють звіти. Цінність кожного “бійця” такої науково-освітньої армії вже не може визначатися у відповідності зі стандартними критеріями наукової продуктивності. Та й взагалі, краще не зупиняти увагу на окремих “бійцях”, оскільки кожний – від студента до академіка – може виявитися ворогом, але спільна справа не втратить від зради окремої людини” [7, с. 186-187]. Насичення культурного поля суспільства військово-бойовими, мобілізаційними, агресивно-ворожими образами орієнтувало населення на визнання військової сили держави, її військово-промислового комплексу як ключових цінностей соціального функціонування країни, а культурні образи пов’язані з темами “війни”, “завоювання”, “боротьби” і “ворогів” були ключовими в будь-якому соціокультурному просторі, в тому числі і університетському.

Проблема орієнтованості освіти, науки і культури на обслуговування військово-

промислового комплексу і армії виявилася ще й у високому її впливі на проблему, що розглядалася нами раніше, а саме на денаціоналізаційні процеси, адже стандартизовані воєнно-промислові терміни та воєнні культурні образи вимагали єдиного, нерозчленованого за національною ознакою культурного простору. З'явився ще один стимул для тотальної денаціоналізації культурного поля освіти. “Загальна стандартизація лабораторій і конструкторських бюро колишнього СРСР теж всією власною справою працювала не на посилення української мови як науково-технологічної. Навіщо була “зайва ланка” в опануванні знань, коли працювати мали майбутні фахівці переважно на заводах системи ВПК. Його універсально обслуговувала російська мова. Такі випускники, отримавши дипломи, ставали ще й adeptами промислового міського середовища, яке витворилося довкола потужних підприємств. Ідейно та на рівні повсякдення те середовище було цілковито заангажованим на промислове виробництво (невпинне нарощення його “зростання”), культурно – зовсім змасовіле – найперший споживач витворюваного радянською масовою культурою” [8, с. 27]. Таким чином, орієнтація та підпорядкованість культури, в тому числі університетського культурного простору, потребам розвитку військово-промислового комплексу було ще одним чинником формування людини соціалістичного типу з масовою, стандартизованою свідомістю, орієнтованою на офіційно-партійні ідеологеми та завойовницько-бойові міфологеми, що охоплювали абсолютно всі сфери життєдіяльності радянської людини.

Тотальна ідеологізація, денаціоналізація та узалежнення від потреб військово-промислового комплексу додавалися в період тоталітаризму ще й деінтелектуалізацією культурного поля університету, вигнанням вільно мислячих викладачів і студентів, що являло собою заперечення сутності феномену університету як такого. Часто можна почути думку про ефективність і розвиненість радянської системи вищої освіти, про випуск нею талановитих вчених, інженерів, спеціалістів. Однак, “при всіх позитивних якостях радянської системи освіти негативним було те, що “система” не зацікавлена була у розвитку самостійно мислячих і самоутворюючих особистостей. Тоді було головним “втискати” знання будь-яким способом, “відтворити” їх і ні в якому разі не допускати “вольнощів” і своїх особистих висловлювань. Треба було бути і думати “як всі”” [9, с. 36]. Університетське інтелектуально-культурне середовище – це середовище вільної науково-пізнавальної, творчо-пошукової, культурно-естетичної творчості, що в радянському університеті зводилося нанівець в угоду ідеологічно-номенклатурним, партійно-офіційним, військово-промисловим потребам, через що відбувалося безпрецедентна деінтелектуалізація культурного поля університету.

Зрештою, тенденція деінтелектуалізації культурного простору університету призвела до майже повного відмирання інтелігентських прагнень та культуротворчих орієнтацій студентства та професорсько-викладацького складу, які всі зусилля мали докладати до дотримання офіційних норм ідеології і моралі, здійснювати нові “завоювання” у битві за цінності соціалістичного ладу. Відбувся справжній культурно-інтелектуальний застій в стінах університетів. “Застійні явища в суспільстві, замовчування недоліків, звеличення заслуг, зрівнялівка в оцінці роботи викладачів, монотонність у навчальній роботі характеризували авторитарно-імперативну педагогіку кінця 70–80-х років у Радянському Союзі. То був період комуністичної

цензури, коли жодна педагогічна робота не могла бути опублікована, якщо вона не відповідала партійній ідеології. Найважливішим завданням радянської школи у цей період вважалося комуністичне виховання, що по суті, повністю знищувало межу між навчанням та вихованням” [10, с. 246-247]. Переслідування всіякого інакомислення в культурному полі вищої освіти в радянський період надзвичайно збіднювало культуротворчий потенціал творчої прогресивної молоді, перетворюючи її внутрішню духовно-креативну енергію на необхідність автоматичного виконання морально вихолощених, догматичних правил поведінки стандартного члена соціалістичного суспільства.

Однак, університетське середовище навіть за умов партійного диктату не могло зовсім втратити іманентну культуротворчу ознаку, що призводило до пошуку молодію інтелігенцією нових, нехай навіть заборонених чи несхвалюваних, форм інтелектуального, мистецького, культурного самопрояву. Організовувалися різноманітні громадянські та мистецькі гуртки, розповсюджувався самвидав, курсували ідеї свободи і творчості особистості, необхідності змін тоталітарного курсу держави. Студентів та викладачів переслідували за розповсюдження і читання самвидаву, організацію літературних гуртків тощо. “Студентів виключали з інститутів за розповсюдження чи навіть за читання самвидаву, деяких – за відмову від дачі свідчень. Звільнювалися і викладачі” [11, с. 241]. Зайве казати, що система позбавлялася саме найталановитіших, духовно спраглих та творчо налаштованих особистостей, сприяючи подальшій деінтелектуалізації культурного простору університетів, подальшому перетворенню університетських спільнот на сіру масу.

Використані джерела:

1. *Дмитренко Н. М.* Політика денационалізації культурного життя в Україні: місцеві музеї північного лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-і роки ХХ ст.) / Н. М. Дмитренко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2010. – Випуск 3. – С. 336-342.
2. *Тевікова О.* Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи / О. Тевікова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. – Рівне : РДГУ, 2008. – Випуск 13. – С. 84-89.
3. *Березівська Л. Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
4. *Обушний М. І.* Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Спеціальність: 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство / Микола Обушний. – К., 1999. – 35 с.
5. *Ніколаєць Ю. О.* Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. – Випуск 192, частина 1. – С. 18-26.
6. *Эдриан Дж.* Белая книга российского образования. Часть 1 / Джоель Эдриан, Элиес Бентабет, Анни Винокур, Том Линей, Жорди Планас и др. – М. : Издательство МЭСИ, 2000. – 344 с.
7. *Сафронов П. А.* “Чутко отразит все требования революции”: советский университет в 1920 – 1930-е годы / П. А. Сафронов // Вопросы образования. – 2010. – № 4. – С. 182-195.
8. *Ціпка А.* Чинники українського культуропредставлення та культурозбереження у світі / А. Ціпка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Українознавство. – К., 2009. – Випуск 13. – С. 25-28.
9. *Комар О. А.* Навчання викладацьких кадрів / О. А. Комар // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси : ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Випуск 119. – С. 35-43.

10. Гончар О. В. Педагогічна взаємодія учасників навчального процесу в системі вищої освіти України (історико-педагогічний аспект) : монографія / О. В. Гончар. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 424 с.
11. Пенская Е. Н. 1960-е годы. Молодежная политика и студенческие протесты в России / Е. Н. Пенская // Вопросы образования. – 2009. – № 1. – С. 238-264.

Левит Д. А. Денаціоналізація і “милітаризація” культурного пространства університетів, як признак их жизнедеятельности в тоталитарном обществе.

Анализируется деятельность советских университетов в системе тоталитарного общества. Подчеркивается определяющая роль денационализации культуры, образования и воспитания, в процессе становления социалистического строя. Дается системный анализ состояния университетского сообщества и его внутренней культуры.

Ключевые слова: человек, культура, национальное сознание, демилитаризация, университет, образование, воспитание.

Levit D. A. Denationalization and “militarization” of cultural space of universities as a sign of their vital functions in totalitarian society.

Activity of soviet universities is analysed in the system of totalitarian society. The determining role of denationalization of culture and education is underlined in the process of becoming of socialistic lineup. The analysis of the systems of the state of university association is given and its internal culture.

Keywords: man, culture, national consciousness, demilitarization, university, education.

УДК 324:342.511.1

*Лукаш Т.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ВИБОРНА СИСТЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ

Аналізується природа та сутність демократії як народовладдя через систему виборів, поділу та розмежування гілок влади від античності, через Гоббса та Локка до Канта, Гегеля і Маркса.

Ключові слова: людина, політика, демократія, вибори, культура, виховання.

Вважається, що **вибори** є центральним елементом демократії. Існує навіть певна тенденція ототожнення демократії з регулярними виборами. Це не зовсім так, бо не всякі вибори є демократичними, і ХХ століття дало багато протилежних прикладів – практика радянського чи фашистського тоталітаризму або ісламської теократії Ірану є типовими в цьому аспекті. Однак представницька демократія як форма політичного режиму не може адекватно існувати без систематичного й регулярного застосування процедури виборів. Саме завдяки вільним виборам, що є формою прояву прямої демократії, формою безпосереднього народовладдя, отримують можливість легально (на законних підставах) і легітимно (на основі загальносуспільного визнання) працювати органи представницької демократії. Як висловився свого часу Дж. Ст. Мілль: “Республіканський лад, який є, по суті, вільним устроєм, заснований на порядку, пов’язаному насамперед з легітимацією влади на основі вільних виборів” [1, с. 14].